

DANIEL CZERWIŃSKI

Oddziałowe Biuro Badań Historycznych IPN w Gdańsku

MATEUSZ KUBICKI

Oddziałowe Biuro Badań Historycznych IPN w Gdańsku

Sprawozdanie z konferencji naukowej „Transformacja ustrojowa: geneza, mechanizmy i skutki”

W dniach 4–5 czerwca 2019 r. w hotelu Mercure w Gdyni odbyła się konferencja naukowa „Transformacja ustrojowa: geneza, mechanizmy i skutki”, której organizatorami były Biuro Badań Historycznych Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie oraz Oddziałowe Biuro Badań Historycznych IPN w Gdańsku. Konferencja została zorganizowana w ramach Centralnego Projektu Badawczego IPN: „Rok 1989 – mechanizmy transformacji ustrojowej”. Patronami medialnymi przedsięwzięcia byli: tygodnik „Do Rzeczy”, Radio Gdańsk oraz TVP3 Gdańsk.

Obrady rozpoczął dr Daniel Wicenty, naczelnik Oddziałowego Biura Badań Historycznych IPN w Gdańsku, wskazując, że zamysłem organizatorów było zgromadzenie naukowców zajmujących się nie tylko zmianami politycznymi oraz przesunięcie punktu ciężkości badań na nauki społeczne. Po nim głos zabrał wiceprezes Instytutu Pamięci Narodowej dr Mateusz Szpytma. Podkreślił wagę wydarzenia ze względu na trzydziestą rocznicę obalenia systemu komunistycznego w Polsce i interdyscyplinarność konferencji oraz chęć otwarcia na nowe obszary wiedzy. Następnie słowo wstępne wygłosił dyrektor Biura Badań Historycznych IPN prof. dr hab. Włodzimierz Suleja, sygnalizując istotność projektu badawczego poświęconego transformacji oraz zamiar rozszerzenia dyskursu naukowego nad transformacją.

W pierwszej grupie wystąpień określonej jako „panel ogólny” wystąpiło trzech prelegentów. Obrady rozpoczął dr hab. Andrzej Zybertowicz, prof. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, wygłaszając referat „Odmowa wiedzy – przypadek Okrągłego Stołu”. Wystąpienie rozpoczął od omówienia pojęcia „odmowa wiedzy”. Podkreślił również postulat wypracowania mechanizmów obrony nauki przed ingerencją polityczną. Profesor wskazał przy tym na specyfikę środowiska akademickiego, w tym jej daleko posuniętą hierarchiczność. W dalszej części omówił błędy popełniane przez badaczy, którzy podjęli się analizy obrad Okrągłego Stołu. Chodziło przede wszystkim o agentalne rozpracowanie poszczególnych członków opozycji biorących udział w rozmowach. Okrągły Stół miał bowiem dwa wymiary: sceniczny i zakulisowy.

wy. Na podstawie publicznych wypowiedzi osób kluczowych dla obozu solidarnościowego, prelegent wskazał przykłady odmowy wiedzy. Przestrzegł również przed wiarą w „spiskową teorię dziejów”, która w wielu przypadkach znacznie ogranicza badania naukowe.

Następnie głos zabrała dr hab. Agnieszka Kolasa-Nowak, profesor Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie, wygłaszając referat „Transformacja w perspektywie socjologicznej. Zmieniające się ujęcia i interpretacje”. Jak podkreśliła, dla socjologów badanie zagadnienia transformacji jest ważne i trudne. Wiąże się to m.in. z trudnością określenia zaangażowania i roli poszczególnych aktorów społecznych, także pojedynczych osób. Innym problemem okazało się samo określenie długości trwania procesu. Początkowo sądzono, że transformacja będzie krótkotrwała, stąd nazywano ją „przejściem”. Jednak z czasem perspektywa czasowa dotycząca transformacji wydłużała się. Obok zmiany ustroju zwracano uwagę na ewolucję gospodarki, wskazując efekt przeobrażeń – silną klasę średnią. Zdaniem prelegentki, zmiana postrzegania transformacji dotyczyła także zmiany wizji z nieograniczonego procesu na rzecz zjawiska zachowującego ciągłość pewnych zastanych struktur. Kolasa-Nowak wskazała również na wypaczenie pojęcia „modernizacja”, co doprowadziło do zacofania i pogłębienia peryferyjności Polski.

Ostatnim prelegentem pierwszego panelu był prof. dr hab. Krzysztof Brzechczyn z Uniwersytetu Adama Mickiewicza oraz Instytutu Pamięci Narodowej w Poznaniu. Wygłosił referat „Transformacja ustrojowa w myśli politycznej »niekonstruktywnej« opozycji politycznej”. We wstępie naszkicował trzy modelowe teorie transformacji. Finalnie jedna z nich doprowadziła do wprowadzenia w Polsce systemu liberalnego. Dla przeciwwagi przedstawił dwie inne teorie, gdzie efektem jednej było „nowe wcielenie komunizmu”, drugiej zaś zmiana systemu ustrojowego bez większych modyfikacji innych obszarów. Prelegent zastrzegł, że ostatnia teoria nie doprowadziłaby do ponownego wprowadzenia komunizmu. Następnie odniósł się do koncepcji Leszka Nowaka, który podzielił społeczeństwo na trzy grupy: władców, właścicieli oraz kapłanów. Wskazał zależności między poszczególnymi grupami, ich cechy wspólne oraz różnice. W Polsce dopiero po 1989 r. doszło do wyłonienia klasy właścicieli, która finalnie wprowadziła pluralizm społeczny. Tu Brzechczyn skupił się na środowiskach tzw. nomenklatury, opisując ich przywileje. Następnie wskazał na pochodzenie pojęcia „niekonstruktywna opozycja”, które zostało stworzone przez Jerzego Urbana, aby zdyskredytować środowiska niegodzące się na pertraktacje z władzami komunistycznymi. W ostatniej części referatu omówił i scharakteryzował środowiska uznane przez władzę za „niekonstruktywne”.

W trakcie dyskusji poruszano głównie temat postrzegania prawdy. Podniesiono postulat uwzględniania czynnika zmian transformacji w czasie, m.in.

aspekt krótkiego i długiego trwania poszczególnych zdarzeń oraz ewolucji jego postrzegania. Kolejnym elementem dyskusji była kwestia udziału agentury w rozmowach Okrągłego Stołu oraz analiza procesu decyzyjnego towarzyszącego transformacji.

Drugi panel opatrzony tytułem „Służby polskie” składał się z wystąpień trzech prelegentów. Jako pierwszy głos zabrał dr Daniel Wicenty, reprezentujący Instytut Pamięci Narodowej w Gdańsku oraz Uniwersytet Gdański. Wygłosił on referat „Między adaptacją a władzą strukturalną. Funkcjonariusze SB a transformacja ustrojowa”. Na początku wystąpienia wprowadził pojęcia „adaptacja”, „władza strukturalna” oraz „brudna wspólnota”. Następnie omówił cztery wymiary niepewności, dotyczące funkcjonariuszy SB w momencie rozpoczynania się przemian (ontologiczną, polityczną, organizacyjną i socjalną). Według niego, dobre poznanie tych okoliczności pozwala lepiej ocenić tezy, wskazujące na funkcjonariuszy peerelowskich służb specjalnych jako aktorów transformacji.

Następne wystąpienie – „Odwrócenie sojuszy. Wywiad MSW w dobie przemian geopolitycznych lat 1989–1990” zostało wygłoszone przez dr. Witolda Bagieńskiego z Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie. We wstępie prelegent omówił stan badań, które zdominowane są przez problem relacji polskich służb z KGB. Istotnym ograniczeniem dla badań stało się powołanie Urzędu Ochrony Państwa i utajnienie dokumentów z początku lat dziewięćdziesiątych XX w. Bagieński wskazał na pozory równości polskich służb z sowieckimi. W Polsce pod koniec lat osiemdziesiątych XX w. zmienił się punkt ciężkości pracy tajnych służb – z opozycji politycznej i Kościoła na rzecz sektora gospodarczego. Zakończono współpracę z wywiadem NRD. Mimo bagażu „zimnej wojny”, skutków szpiegostwa przemysłowego i wojskowego, po długich negocjacjach rozpoczęto kooperację z wywiadem Stanów Zjednoczonych.

Ostatnim prelegentem w panelu był dr Tomasz Kozłowski z Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, który wygłosił referat „Transformacja organów bezpieczeństwa państwa 1989–1990. Od Służby Bezpieczeństwa do Urzędu Ochrony Państwa”. Kozłowski rozpoczął referat od opisu sytuacji wewnętrznej w MSW między rokiem 1989 a 1990, wraz ze zmianami nomenklaturowymi w samym MSW. Zdaniem Kozłowskiego reforma była tylko zabiegiem socjotechnicznym, pozorującym zmiany. W referacie opisał proceder przenoszenia części funkcjonariuszy SB do Milicji Obywatelskiej. Tłem tych działań była z jednej strony chęć likwidacji dawnych służb, z drugiej zaś strach ówczesnych już solidarnościowych decydentów przed pogłębianiem się kryzysu społecznego oraz wzrostem przestępczości. Nawiązując do referatu Witolda Bagieńskiego, prelegent wskazał na poszukiwanie przez szefostwo MSW patronatu USA. Naświetlił również proceder niszczenia i prywatyzacji dokumentów, które były później wykorzystywane przez część byłych funkcjonariuszy SB.

Podczas dyskusji poruszano głównie tematy oscylujące wokół współpracy polskich i amerykańskich służb specjalnych. Dyskutowano o modyfikacji lokalnych warunków działania służb specjalnych oraz ich udziale w procesie transformacji. Przywołano także aktywność tygodnika „Nie” Jerzego Urbana, w którym rubryka *Co tam chłopie w UOP-ie?* pełniła funkcje kompromitujące osoby związane z dawnymi i nowymi służbami specjalnymi.

W trzecim panelu, zatytułowanym „Służby w bloku”, ze względu na chorobę nie mógł wziąć udziału prof. Helmut Müller-Enbergs z University of Southern Denmark. Jako pierwsza głos zabrała dr Hanna Labrenz-Weiß z Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik w Berlinie, która wygłosiła referat „Upadek NRD a komunistyczne elity: przypadek HUB i środowiska prawniczego”. Na początku zarysowała przebieg transformacji w byłej NRD wraz z typowymi reakcjami na problem dawnej agentury. Po zjednoczeniu wschodnich i zachodnich Niemiec do mniej więcej 1994 r. doszło do całkowitej wymiany elit byłej NRD wskutek odgórnego procesu weryfikacji. W jego efekcie wiele osób podejrzanych o działanie na rzecz służb byłej NRD wyjechało z kraju. Dotyczyło to zwłaszcza profesorów wyższych uczelni. Zdaniem Labrenz-Weiß, która brała udział w tym procesie, system weryfikacji stworzony po zjednoczeniu miał wiele wad i wraz z upływem czasu ulegał stopniowej modyfikacji. W ostatniej części wystąpienia zaprezentowane zostały wyniki weryfikacji wśród pracowników Uniwersytetu Humboldta oraz środowiska prawniczego.

Kolejne wystąpienie – „Aktywność czechosłowackiej StB jesienią 1989 roku” – zostało wygłoszone przez dr. Martina Garka z Ústav Pamäti Národa ze Słowacji. Zdaniem prelegenta, w Czechosłowacji mieliśmy do czynienia z bardzo aktywnym działaniem służb, które trwało do samego rozpadu państwa. Cały czas blokowano działalność opozycji oraz starano się wyciszyć nastroje społeczne w obawie przed strajkiem generalnym. Prelegent wskazał, że upadek StB był związany w głównej mierze z upadkiem Komunistycznej Partii Czechosłowacji.

Ostatnie wystąpienie w ramach panelu „Służby w bloku” wygłosił dr András Mink z Open Society Archives z Węgier. W referacie „Reform, Regroup, Survive: the Hungarian State Security Forces during the Years of regime Change” akcentował, że niektóre konteksty funkcjonowania węgierskich służb specjalnych ciągle pozostają tajemnicą. Zachowane dokumenty wskazują, że opozycja w początkowej fazie transformacji ustrojowej chciała uniknąć negocjacji ze stroną rządową. Finalnie stanowisko to uległo zmianie. Poza tym – zdaniem dr. Minka – na Węgrzech zdawano sobie sprawę z prób reformy służb dokonywanych od 1988 r. w Polsce i Czechosłowacji. Dopiero jednak w 1990 r. pojawiła się idea stworzenia z węgierskich służb specjalnych jednego, zunifikowanego tworu. Na koniec wystąpienia prelegent opisał, w jaki sposób brakowano akta.

Proceder ten był w pełni legalny i przyczynił się znacznych niedoborów w materiale źródłowym.

Prowadzona po zakończeniu panelu dyskusja oscylowała wokół reakcji elit byłej NRD na dekomunizację i lustrację. W odniesieniu do Czechosłowacji poruszono temat wybuchu ogólnego strajku w 1989 r. Ostatnim zagadnieniem poruszonym podczas dyskusji były zmiany personalne na Węgrzech u schyłku istnienia „żelaznej kurtyny”.

W ramach ostatniego panelu (pt. „Elity”) wygłoszono trzy referaty. Jako pierwszy głos zabrał prof. dr. hab. Tomasz Zarycki z Uniwersytetu Warszawskiego wystąpieniem „»Kapitał inteligencki« i elity symboliczne u początków transformacji i w latach dziewięćdziesiątych”. We wprowadzeniu, prof. Zarycki podjął się wyjaśnienia pojęcia „inteligencja” oraz wskazał na dominującą rolę inteligencji w dwudziestoleciu międzywojennym. Zdaniem prelegenta, w Polsce powojennej nigdy nie wytworzyła się silna nomenklatura oraz elita burżuazyjna. W czasie trwania rządów komunistów w Polsce nawet oni zdawali sobie sprawę z siły inteligencji. Komuniści starali się wpływać na nią i pozyskać jej przychylność, czemu służyły przywileje. W sensie systemowym, zdaniem prof. Zarzyckiego, ciężko wskazać udział inteligencji w uwłaszczeniu się na majątku państwowym. Sytuacja ta wynikała z braku wpływu na zasoby państwowe.

Drugi z prelegentów, dr Dariusz Grała z Instytutu Kliometrii i Badań nad Transformacją w Poznaniu, wygłosił referat „Spółki z kapitałem zagranicznym w gospodarce PRL w latach osiemdziesiątych”. Wskazał, że najbardziej miarodajne dokumenty znajdują się w archiwum Głównego Urzędu Statystycznego. Następnie zarysował zmiany w gospodarce PRL po 1956 r. Największe z nich miały miejsce po 1981 r., kiedy masowo powstawały przedsiębiorstwa polonijno-zagraniczne. Pomimo pozorowanej swobody, do większości zarządów tych przedsiębiorstw wchodziły dygnitarze partyjni, którzy mieli gwarantować kontrolę państwową.

Ostatnim prelegentem pierwszego dnia konferencji był Jan Hlebowicz z Instytutu Pamięci Narodowej w Gdańsku, który wygłosił referat „Elity młodzieżowej opozycji antysystemowej: modele karier na wybranych przykładach”. Wystąpienie starało się odpowiedzieć na pytania dotyczące aspiracji ludzi wywodzących się z opozycji antysystemowej i bazowało na zbiorczych wynikach ankiety przeprowadzonej przez autora. Hlebowicz wskazał na osiem kategorii aktywności w życiu społecznym i gospodarczym. Najwięcej z respondentów wskazało na działalność na polu dziennikarskim lub mieszaną (w kilku dziedzinach). W dalszej części wystąpienia zaprezentował także sylwetki poszczególnych przedstawicieli opozycji antysystemowej.

W dyskusji prowadzonej na zakończenie panelu poruszono głównie temat kapitału kulturowego inteligencji oraz zagadnienia samej przynależności do inteligencji. Zadano również pytania o powiązanie transformacji ze strajkami

w 1988 r. Wskazano na problem udziału tajnych służb w rozwoju gospodarczym oraz we wzmocnieniu wprowadzonego modelu gospodarczego. Największe różnice zdań dotyczyły postawy gen. Wojciecha Jaruzelskiego względem realizowanego procesu zmian gospodarczych.

Drugi dzień konferencji rozpoczął się od panelu „Uwarunkowania i przebieg transformacji”. Jako pierwszy głos zabrał dr hab. Paweł Kowal z Instytutu Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk oraz Uniwersytetu Warszawskiego. Wygłosił referat „Taktyka i strategia obozu władzy w końcu lat osiemdziesiątych”. Zdaniem referenta, system władzy końca Polski Ludowej został ukształtowany w 1985 r., kiedy kluczowi przeciwnicy Wojciecha Jaruzelskiego stracili na znaczeniu. Referent przedstawił też sprawę kontaktów przedstawicieli władz PRL z Amerykanami oraz z Kościołem katolickim. Według Kowala, władza miała pomysł na wejście w transformację i realizowała tę strategię od połowy lat osiemdziesiątych. Pozostaje – do dziś – pytanie o nieskuteczność tych działań.

Jako drugi, głos zabrał dr Rafał Łatka z Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie. W wystąpieniu „Episkopat jako inicjator, moderator i pośrednik w dialogu władze PRL–opozycja 1987–1989” scharakteryzował podejście episkopatu do wydarzeń z końca lat osiemdziesiątych. Podkreślił, że nie wszyscy biskupi zgadzali się z polityką prymasa Józefa Glempa, ale dominowali jego zwolennicy. Kościół realizował wytyczne papieża, zalecające zaangażowanie w sprawy społeczne. Jednocześnie hierarchowie musieli uważać, żeby nie legitymizować działań komunistów. W opinii Łatki, prymas Glemp doskonale zdawał sobie sprawę z tego, że przy Okrągłym Stole obie strony zmuszone były do ustępstw i kompromisów.

Trzecie wystąpienie w panelu wygłosił prof. dr hab. Antoni Dudek z Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Przedstawił referat „Spory wewnątrz pierwszych rządów III RP na temat głównych kierunków polityki gospodarczej”, będący efektem jego najnowszych badań. Referent przedstawił podstawowe źródła sporów i głównych oponentów. Scharakteryzował m.in. przygotowania do wprowadzenia planu Leszka Balcerowicza. Polska musiała otworzyć się na Zachód i nawiązać kontakty z Międzynarodowym Funduszem Walutowym. W rządzie Jana Olszewskiego przygotowano inną koncepcję, ale nie udało się jej przegłosować w sejmie.

Jako ostatni, głos zabrał prof. dr hab. Maciej Bałtowski z Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie. Wygłosił on referat „Dziedzictwo gospodarki socjalistycznej i jego wpływ na przebieg transformacji”. Rozpoczął od małego uzupełnienia – jego zdaniem, spory w rządzie Mazowieckiego dotyczyły też prywatyzacji. Ustawa była przygotowana wraz z planem Balcerowicza, ale weszła w życie dopiero we wrześniu 1990 r. Kluczowymi elementami wystąpienia były jednak kwestie związane z oceną transformacji. Referent omówił także za-

gadnienie korelacji pomiędzy istnieniem spółek państwowych a systemem oligarchicznym. Zdaniem Bałtowskiego, w Polsce nie wykształcił się taki system. Jednym z czynników, które o tym zadecydowały, była właśnie kwestia istnienia przedsiębiorstw państwowych, w których dużą rolę odgrywały rady pracowni-
cze. Odnosząc się do problemu prywatyzacji referent podkreślił, że jego zdaniem skala nieprawidłowości była niewielka.

Po wygłoszeniu czterech referatów otwarta została dyskusja. Padły pytania o autonomiczność polityki realizowanej przez Jaruzelskiego, o buforową funkcję sektora państwowego. Pojawiła się także polemiczna wymiana zdań między Dariuszem Gralą a Maciejem Bałtowskim w kwestii oceny przywołanej książki ekonomisty Marcina Piątkowskiego *Europe's Growth Champion. Insights from the Economic Rise of Poland*.

Ostatni panel konferencji stanowił połączenie dwóch planowanych paneli: „Przemoc” i „Postawy i kariery ludzi władzy i »Solidarności«”. Zmiana wynikała z nieobecności dr. hab. Mariusza Jędrzejki, prof. Uniwersytetu Technologiczno-Humanistycznego w Radomiu. Jako pierwszy głos zabrał prof. Emil Pływaczewski z Uniwersytetu w Białymstoku i Wyższej Szkoły Policji w Szczytnie. Wystąpienie podzielił na trzy zasadnicze kwestie: przestępczość w PRL, przestępczość zorganizowana na początku transformacji oraz opis różnych metod zwalczania przestępczości i inicjatyw na rzecz zwalczania przestępczości. Zdaniem referenta, w Polsce Ludowej negowano przestępczość zorganizowaną i w ogóle przestępczość. Widać to chociażby w kształcie Kodeksu karnego z 1969 r. U schyłku systemu komunistycznego obraz przestępczości zaczął się zmieniać, ujawniając związki ze służbami specjalnymi i aparatem państwowym.

Następnym prelegentem był dr hab. Radosław Sojak, prof. Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, który zaprezentował referat „Przemoc – żelazne prawo anomii w okresie transformacji?”. Rozpoczął wystąpienie od postawienia pytania, na ile pojawianie się przemocy w okresie transformacji ustrojowej było nieuchronne. Pojęciem niezbędnym do wyjaśnienia tego zjawiska jest anomia. Kiedy stare instytucje znikają, a nowych jeszcze nie ma, pojawia się przemoc jako metoda rozwiązywania konfliktów. Następnie prelegent wskazał na skuteczność przemocy (efekt szybki, ale na krótko) oraz jej inne formy (groźba użycia przemocy oraz jej wizualizacja). W kontekście próżni regulacyjnej mówił też o trwałości przemocy, odwołując się do uniwersalnego wskaźnika, jakim może być poziom morderstw. Wskaźnik ten w Polsce zaczął spadać dopiero ok. 2008 r.

Kolejnym prelegentem był dr Tomasz Lachowski z Uniwersytetu Łódzkiego. Zaprezentował on referat „Sprawiedliwość okresu przejściowego w Polsce i Europie Środkowo-Wschodniej po 1989 r. Aspekt prawnomiędzynarodowy”. Przedstawił modele, jakie można zastosować do rozliczania minionych czasów: model odpłaty (obejmujący postępowania karne wobec zbrodniarzy i spraw-

ców przestępstw), kwalifikacji historycznej oraz grubej kreski. W ostatnim przypadku wskazał przy tym nie tylko na politykę Tadeusza Mazowieckiego, ale też na Hiszpanię po śmierci gen. Francisco Franco. W wystąpieniu prelegent poruszył zagadnienia związane z lustracją w Polsce, dekomunizacją, ale także tzw. mieniem zabużańskim. Lachowski podkreślił, że w przypadku lustracji, skargi do Trybunału Sprawiedliwości w Strasburgu zostały uznane za zasadne. Zdaniem referenta, w przypadku ustawy dezubekizacyjnej sytuacja może być analogiczna.

Następny referat wygłosił Grzegorz Wołk z Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie. W wystąpieniu „Przewodniczący regionów »Solidarności« w 1989 r. Spojrzenie prozopograficzne” przedstawił analizę 39 sylwetek liderów „Solidarności”. Co ważne, dziś ich nazwiska (z wyjątkiem Lecha Wałęsy) są w zasadzie społecznie nierozpoznawalne. Autor przedstawił dane odnośnie do pochodzenia społecznego i wykształcenia opisywanych osób. Następnie skupił się na ich losach w związku z wprowadzeniem stanu wojennego. Do 1989 r. z kraju wyjechało piętnaście osób (większość od razu po zwolnieniu z internowania w latach 1982 i 1983). Po 1989 r. do kraju wróciła tylko jedna osoba. Co ważne, w tej grupie liczba wyjazdów była mniej więcej dwukrotnie wyższa niż wśród ogółu internowanych.

Jako ostatni wystąpił dr Bogusław Tracz z Instytutu Pamięci Narodowej w Katowicach. Jego wystąpienie nosiło tytuł „Przetrwanie czy metamorfoza? PZPR województwa katowickiego w ostatnim roku władzy”. Dla scharakteryzowania stanu partii w tym okresie można użyć dwóch określeń: atrofia i atomizacja, przy czym ten drugi proces przyspieszył po wyborach 4 czerwca 1989 r. Referent podkreślił także wagę takich czynników, jak starzenie się członków PZPR i zmniejszanie liczebności partii. Po 4 czerwca członkowie partii przeżyli szok, bo znaczna część działaczy była przekonana, że mogą wygrać te wybory.

Po wystąpieniach referentów, dyskusja skoncentrowała się na kwestiach związanych z przemocą i porównaniu lat dziewięćdziesiątych XX w. z obecnymi realiami. Zgodnie uznano, że przemoc zmieniła oblicze. Jako przykłady podawano środowiska pseudokibiców oraz imprezy masowe. Ma to jednak związek nie tylko z „profesjonalizacją” przemocy, ale również innym modelem wychowania młodzieży i konsumpcji kultury. Poruszono też problem emigracji zarobkowej po wejściu Polski do Unii Europejskiej. Zwrócono także uwagę na sprawę tajemniczych zabójstw i samobójstw towarzyszących nie tylko głośnym sprawom politycznym.

Zamknięcia konferencji dokonał dr Daniel Wicenty. Wskazał na tezy, które pojawiły się w trakcie obrad – m.in. o braku oligarchii w Polsce. Jednocześnie podkreślił potrzebę prowadzenia badań porównawczych, dotyczących krajów byłego bloku wschodniego. Spotkanie zakończyła zapowiedź wydania materiałów pokonferencyjnych.